

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI

İxtisas: 5302.01 -“Ekonometriya; iqtisadi statistika”

Elm sahəsi: İqtisadiyyat

İddiaçı: **Mehparə Səttar qızı Orucova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Texniki Universitetində “İqtisadiyyat və statistika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov

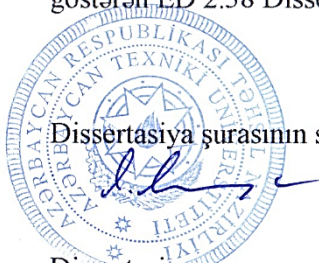
Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru,
Şahin Mustafa oğlu Sadıqov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Allahverən qızı Mütəllibova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aytəkin Telman qızı Əfəndiyeva

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Texniki Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.38 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: iqtisad elmləri doktoru, professor
Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fərqanə Qəzənfər qızı Musayeva

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru,
Zakir Məcid oğlu Nəcəfov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanda global meyllər və çağırışlara uyğun olaraq dayanıqlı, inkluziv və diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sənayeləşmə və qeyri-neft sektorunun rəqabətqabiliyyətli inkişafı, innovativ və bilik iqtisadiyyatına keçidin təmin edilməsi prioritet istiqamətlərdir. Ölkədə həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq sənayenin inkişafı istiqamətində ciddi addımlar atılır və proqram əhəmiyyətli qərarlar verilir. Sənayenin inkişafına istiqamətlənmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” icra edilmişdir. Bu proqramda əsas hədəflər kimi qeyri-neft sənayesinin modernləşdirilməsi, şaxələndirilməsi nəticəsində bu sahənin iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilməsi və qeyri-neft sənayesinin ixracda artımın əsas hissəsi olması nəzərdə tutulmuşdur. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün əsas prioritet kimi isə qeyri-neft sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə, sənaye zonaları və klasterlərində yerli xammal bazasına əsaslanan qeyri-neft sənayesinin inkişafı, xammal bazasının təhlili, üstün sahələrin və müqayisəli üstünlüyə malik məhsulların müəyyən edilməsini ehtiva edir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə iqtisadiyyatın 11 sektorunu əhatə edən “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Burada əsas hədəflər kimi qeyri-neft sektorunda daha çox dəyərin yaradılması əsasında gəlirlərin məbləğinin artırılması; dövlət xərclərini qeyri-neft ÜDM-i ilə əlaqələndirib qeyri-neft gəlirlərinin dövlət xərclərini ödəmə səviyyəsinin artırılması; Beynəlxalq standartlarına uyğun məhsul və xidmətlərlə qeyri-neft ixracının həcmnin genişləndirilməsi; qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft ÜDM-dəki payının 2025-ci ilə qədər 4 faizə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Sənaye sahəsində strateji fəaliyyət istiqamətləri əsasən Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində öz əksini tapır. Burada qeyri-neft sənayesinin inkişafının əsas tələbləri kimi innovasiya mühitinin

formalaşması; rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi; yüksəktexnoloji və elmtutumlu sahələrin formalaşdırılması; sahələrarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi; intensiv inkişafın - qənaətliliyin, səmərəliliyin və məhsuldarlığın təmin edilməsi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda ağır sənaye və maşınqayırma müəssisələri idxalın əvəzlənməsi fəaliyyətinin dəstəklənməsi baxımından güclü imkanlara malikdir və bu istiqamətdə sənayesinin inkişaf imkanları zəngin təbii resurslara əsaslanır. Hazırda sənayenin strukturunun diversifikasiyası baxımından ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində yeni istehsalat obyektlərinin istismara verilməsi üçün ciddi işlər görülməkdədir: Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Neftçala, Mingəçevir sənaye zonaları istifadəyə verilmişdir. Yalnız vaxtında həyata keçirilən innovasiyalar istehsal potensialını keyfiyyətə təkmilləşdirməklə istehsalın yeniləşdirilməsində başlıca rol oynamışdır. Burada ideyaların hər hansı yeni bir prosesə, məhsula və ya xidmətə çevrilmə templəri və miqyası, həmçinin yeniliklərin yayılmasının sürəti və genişliyi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının və diversifikasiya imkanlarının qiymətləndirilməsi, regional bazarların təhlili, rəqabətqabiliyyətli məhsulların müəyyən edilməsi, rəqabətqabiliyyətli olan ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi məhsulları üzrə texniki-iqtisadi və maliyyə əsaslandırmaalarının aparılması nəticəsində rentabellilik və investisiya ehtiyaclarının müəyyənəşdirilməsi məsələləri aktualıq kəsb edir.

Problemın işlənmə səviyyəsi. Azərbaycanın inkişafının yeni mərhələsinin əsas hədəfi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivdə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü islahatların, bir sıra ümummilli proqramların, mühüm infrastruktur layihələrinin uğurla reallaşdırılmasının elmi əsasları, müasir trendlər nəzərə alınmaqla daim olaraq işlənir və yenilənir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədqiqatların əsas istiqamətləri əsasən sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesi ixrac potensialının artırılması, yüksək əlavə dəyər yaranan

rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi, elmtutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi, yeni istehsal sahələri üçün investisiya imkanlarının artırılmasına yönəlik. Bu istiqamətlər üzrə problemlərin müxtəlif aspektlərdə həlli Azərbaycan iqtisadçıları A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, Ə.C.Muradov, V.M.Vəliyev, Ş.H.Hacıyev, İ.A.Aliyev, E.M.Hacızadə, R.K.İsgəndərov, Ə.Balayev, İ.A.Kərimov, Ş.S.Qafarov, M.M.Mehdiyev, A.S.Süleymanov, B.Quliyev və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır.

Azərbaycanda rəqabətə davamlı sənaye məhsullarının istehsalını artırmaq məqsədi ilə hazırda sənaye parklarının yaradılması istiqamətində iş aparılır ki, bunlar ölkəmizin sosial-iqtisadi mənzərəsini xeyli dərəcədə dəyişmiş, tarazlı inkişaf və davamlı yüksəliş üçün möhkəm əsaslar yaratmışdır. Bu işlərin aparılması ixrac potensialı və rəqabətqabiliyyətin qiymətləndirilməsi, müqayisəli və potensial üstünlüyün müəyyən edilməsi və beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin digər üsulları ilə bağlı olduğundan bu sahədə ciddi tədqiqatları olan klassiklər A.Smit, D.Rikardo, A.Marşal və müasir tədqiqatçılardan P.Kruqmanın, rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi və onun əsas nümayəndələrindən olan M.Porterin və başqalarının əməyini qeyd etmək vacibdir.

İqtisadiyyatının diversifikasiyasının məqsədi yeni növ qeyri-neft sənayesi hesabına ÜDM-un artırılması, yerli və dünya bazarında yüksək texnoloji məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, istehsal səmərəliliyinin artırılması üçün yeni texnologiyaların yaradılması və qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi, elmtutumlu sahələrin artırılmasıdır. Bunun həyata keçirilməsi isə qeyri-neft sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsini, yaradılmış innovativ sənaye subyektlərinin və onların ətrafında yaradılacaq klasterdə qeyri-neft ixracının texnoloji səviyyəsi və əhatəliliyinin artırılmasını, beynəlxalq bazarlara çıxışda olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və yüksək texnologiyalı sənayenin inkişaf etdirilməsini tələb edir ki, bu da sahə üzrə müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla araşdırmaların aparılmasına tələb yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir texnoloji trendlər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün qeyri-neft sənaye müəssisələri

məhsulları, xüsusilə ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsullarının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi, tərəfdaş ölkələrin imkanları nəzərə alınaraq regional bazarın təhlili, rəqabətqabiliyyətli məhsulların seçilməsi, istehsalının təşkili üzrə investisiya ehtiyacları və innovativ təşviqi mexanizmlərinin müəyyən edilməsi üçün analitik yanaşmanın işlənilməsidir.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində ixrac potensialının təhlili və məhsullar üzrə 6 rəqəmli HS kodları əsasında məlumat bazası formalaşdırılması;
- Region ölkələri üzrə məhsulların lokallaşma əmsallarının hesablanması və bu əsasda ölkələr üzrə qarşılıqlı ticarət əlaqələrində idxal və ixrac olunan məhsullara görə uyğun bazarların müəyyən edilməsi;
- Regional bazarlarda tələbi olan məhsulların ixrac edilə bilməsi üçün rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi və məhsulların siyahısının müəyyən edilməsi;
- Rəqabətqabiliyyətli məhsullar üzrə region bazarında müqayisəli üstünlüyə malik ölkələrin rəqəqləşdirilməsi;
- Üstünlüyə malik seçilmiş məhsullara müvafiq rentabellik və investisiya cədvəllərinin qiymətləndirilməsi;
- İstehsalı qısa zaman ərzində və az investisiya tələb edən məhsullar seçilməsi;
- Sənaye məhsullarının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi, regional bazarın təhlili, rəqabət üstünlüyünün və istehsalının təşkili üçün analitik yanaşmanın işlənməsi.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının sənaye müəssisələri, ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini sənaye məhsullarının ixrac potensialı, regional bazarlarda tələb-təklifi, rəqabət üstünlüyü və istehsalının təşkili problemlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi Bankı, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyinin, eləcə də Dünya Bankı, Beynəlxalq

Ticarət Təşkilatı və digər rəsmi beynəlxalq qurumların statistik məlumatlarından istifadə edilmiş, statistik təhlil, ekonometrik modelləşdirmə, müqayisəli üstünlük, balans (matris) təhlili üsullarından, Eviews və MS Excel proqram paketlərindən istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı fikirlər əsas müddəalar olaraq müdafiəyə çıxarılır:

- Qeyri-neft ixracının texnoloji səviyyəsinin və əhatəliliyinin məhdudluğunun aradan qaldırılması və sənaye məhsullarının ixracı üzrə potensial imkanların tədqiqi üçün mükəmməl məlumat bazasının formalaşdırılmasının vacibliyi.
- Tərəfdaş ölkələrlə ixracın artırılması - sənaye istehsal zəncirinin hər mərhələsi üzrə ixracın coğrafiyasının və çeşidinin genişləndirilməsi üçün marketinq işlərinin aparılması, texnoloji parklarda və istehsal klasterlərində istehsal zəncirinin genişləndirilməsi.
- Sənaye məhsulunun ixrac üstünlüklərini şərtləndirən texnoloji potensialın qiymətləndirilməsi - yüksəktexnoloji-elmtutumlu məhsul çeşidinin artırılması, yüksək texnoloji avadanlıqların idxalının stimullaşdırılması, qənaətli üsulların tətbiqinin dəstəklənməsi; texnologiyaların transferinə, istehsal və xidmətlərin təşkilinə dair beynəlxalq standart və sertifikatların tətbiqi, istehsal prosesində rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi.
- İstehsalın dəstəklənməsi istiqamətində investisiya imkanlarının artırılması - qeyri-neft sənayesini prioritet istiqamətləri üzrə yüksək texnologiyaların gətirilməsi üçün lizinq fəaliyyətinin təşkili və genişləndirilməsi, yüksək texnologiyaların idxal üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə regional bazarların tələbləri nəzərə alınmaqla rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi və ölkədə istehsalının təşkili üzrə üsullar təsnif edilmiş, tətbiqinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır;

- Azərbaycan və regional ölkələri üçün ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə tələb araşdırılmışdır;
- Regional bazarların tələbi olan ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətlik qiymətləndirilmişdir;
- Ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı üçün investisiya cədvəlləri və rentabellik əmsalları hesablanmışdır;
- Qısa zamanda və az investisiya tələb etməklə istehsalı formalaşdırılacaq məhsullar üzrə iqtisadiyyatın digər sahələrinə təsirləri üçün multiplikator əmsalları hesablanmışdır.
- Ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsulların seçilməsi, ölkədə istehsalının təşkili və iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi üzrə konkret metodoloji yanaşma verilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini konkret məhsullar üzrə bazar araşdırmalarının aparılması, rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi və istehsalının formalaşdırılması üzrə investisiya ehyatlarının qiymətləndirilməsi istiqamətində nəzəri-metodoloji əsaslarının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işində verilmiş yanaşmalar regional bazarların təhlili, ağır maşınqayırma və kimya sənayesində rəqabətqabiliyyətli məhsulların seçilməsi və bu məhsullar üzrə ölkədə istehsalın təşkil olunması məsələlərinin empirik qiymətləndirilməsi üçün praktiki əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda tədqiqat işinin nəticələri, ümünilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün Qeyri-neft sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, bu məqsədlə xammal bazasının təhlili, müqayisəli üstünlüyə malik sahə və məhsulların müəyyən edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin 2.1.1. bəndi Regional bazarlara ixrac perspektivi olan malların siyahısının hazırlanması və təhlillər aparılması tapşırığı İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunda İnstitutun İş Planına uyğun

yerinə yetirilmişdir. Bu işin yerinə yetirilməsində dissertasiya işində əldə olunan elmi-praktiki nəticələr qəbul olunaraq istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, dissertasiyada müəyyən edilmiş əsas müddəalar, nəzəri ümumiləşdirmələr, praktiki nəticələr və tövsiyələr elmi-praktiki konfranslarda məruzə edilmiş, “Radioquraşdırma” zavodunun mütəxəssisləri tərəfindən baxılıb bəyənilmişdir. Dissertasiya tədqiqatının nəticələri üzrə ümumi 6 elmi məqalə, 8 konfrans materialı, 3 xaricdə məqalə və 1 konfrans materialı dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər olmaqla 219 ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. İşin əsas hissəsi 156 səhifəni əhatə etməklə 249705 işarəyə bərabərdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÜNDƏRİCATI

Giriş

I Fəsil. İxrac potensialının reallaşmasının elmi-metodoloji əsasları

1.1. İxrac potensialı anlayışı, ixrac potensialının mahiyyəti və əsas amilləri

1.2. Sənaye məhsullarının ixrac potensialı və onun iqtisadi inkişafda rolu

1.3. Sənaye məhsullarının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi metodları

II Fəsil. Azərbaycanda sənaye məhsullarının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanda sənaye məhsullarının ixrac potensialının mövcud vəziyyəti

2.2. Azərbaycan sənaye məhsullarının ixrac üzrə regional bazarların təhlili

2.3. Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə aşkar müqayisəli üstünlüklərin qiymətləndirilməsi

III Fəsil. Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə ixrac potensialının artırılması istiqamətləri

3.1. Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə ixrac potensialı olan məhsulların seçilməsi

3.2. Seçilmiş məhsullar üzrə ixrac potensialının reallaşdırılması yolları

3.3. Seçilmiş məhsulların ixrac potensialının reallaşdırılmasının digər sahələrə təsirinin qiymətləndirilməsi

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Əlavələr

İxtisarlar

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, əsas elmi yeniliklər, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, tətbiq edilən metodlar və işin aprobasiyası haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işinin **birinci fəslində** ixrac potensialı anlayışı, ixrac potensialının mahiyyəti və ona təsir edən əsas amillər, sənaye məhsullarının ixrac potensialı və onun iqtisadi inkişafda rolu, sənaye məhsullarının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi metodları nəzəri-metodoloji aspektdə öyrənilmişdir.

İkinci fəslə Azərbaycan sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili, ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə regional bazarların təhlili və bu əsasda aşkar müqayisəli üstünlüklərin qiymətləndirilməsi məsələləri yerinə yetirilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, əvvəlcə Azərbaycanda sənaye məhsullarının ixrac potensialı, eləcə də, ölkədə sənayenin mövcud vəziyyəti ətraflı təhlil edilmişdir.

Burada qurulmuş ekonometrik reqresiya tənlikləri mövcud vəziyyətin təhlili zamanı bir çox məqamı ortaya qoymuşdur (Şəkil 1).

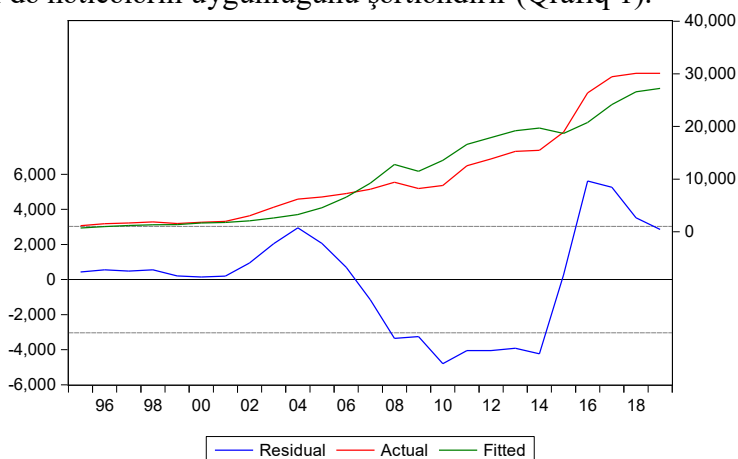
Dependent Variable: IDXAL					
Method: Least Squares					
Date: 05/24/21 Time: 21:29					
Sample: 1995 2019					
Included observations: 25					
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.	
UB	0.240113	0.016295	14.73500	0.0000	
C	-300.5647	958.8316	-0.313470	0.7567	
R-squared	0.904215	Mean dependent var		10640.16	
Adjusted R-squared	0.900050	S.D. dependent var		9594.743	
S.E. of regression	3033.365	Akaike info criterion		18.94935	
Sum squared resid	2.12E+08	Schwarz criterion		19.04686	
Log likelihood	-234.8669	Hannan-Quinn criter.		18.97640	
F-statistic	217.1201	Durbin-Watson stat		0.326925	
Prob(F-statistic)	0.000000				

Şəkil 1. Məcmu təklifin həcmi ilə idxal və ixrac həcmi arasında əlaqə

Belə ki, məcmu təklif və idxal arasındakı əlaqəyə baxılmış, məlum olmuşdur ki, məcmu təklifin artması idxal həcmi azaltmayıb,

əksinə, onlar arasında ciddi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. EViews statistik proqram paketində yerinə yetirilmiş reqresiya tənliyi nəticələrindən görünür ki, məcmu təklifin həcmi ilə idxal həcmi arasındakı korrelyasiya əlaqəsi kifayət qədər güclüdür.

Modeldən çıxan nəticəyə əsasən determinasiya əmsalı $R=0,9042$ -yə bərabərdir. Bu isə, ümumi buraxılışın idxalı 90% izah edə bilməsi mənasına gəlir. Eyni zamanda, əmsallar statistik olaraq əhəmiyyətlidir. Durbin-Vatson statistikasının qənaətbəxş olmaması ($DW=0.33$) avtokorelyasiyanın olmasını şərtləndirir. Reqresiya nəticəsinin qalıqlarının, faktiki və model nəticələrinin müqayisəli təhlili də nəticələrin uyğunluğunu şərtləndirir (Qrafiq 1).

Qrafiq 1. Reqresiya tənliyinin qalıqlarının təsviri

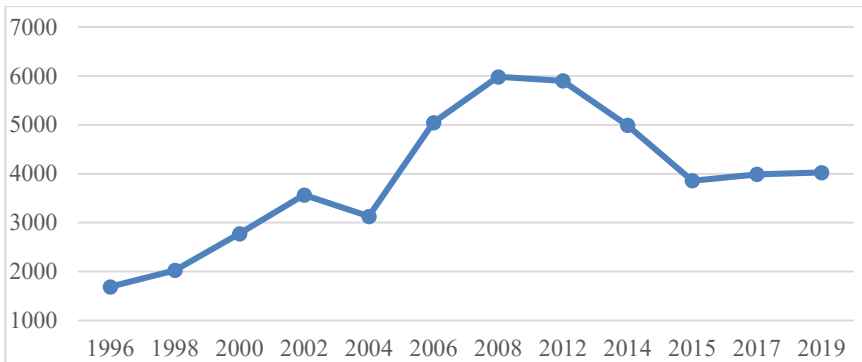
İxrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün həm daxili, həm də xarici bazar təhlil edilməlidir. Bu zaman bir neçə göstəricinin araşdırılması vacibdir. Məsələn, 1) istehsalın həcmi, xarakteri və inkişaf tendensiyası; 2) ixracın dinamikası; 3) ixracın real və obyektiv imkanları; 4) kontragentlərlə mövcud əlaqələrin səmərəliliyi; 5) xarici bazarlarda məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi; 6) hər bir məhsul üzrə bazarın həcmi; 7) daxili və xarici bazarın tutumu və sair göstəricilərdən istifadə edilə bilər. Adətən, ölkələr üzrə ixracın konsentrasiyası dərəcəsinin hesablanması zamanı Herfindahl-Hirschman indeksindən istifadə edilir.

Herfindahl-Hirschman indeksini ixrac əməliyyatları üçün tətbiq etsək, onda düsturu belə yazı bilərik:

$$HHI_j = \sum_{i=1}^N S_{ji}^2$$

Burada HHI_j - j-ci ölkənin Herfindahl-Hirschman indeksi, S_{ji} -j-ci ölkədən ixrac olunan i-ci məhsulun bütün ixrac olunan məhsulların həcmində payıdır. Əgər indeks $1800 < HHI_j < 10000$ olarsa, onda ixrac daha çox konsentrasiya (az diversifikasiya) olunmuş, indeks $1000 < HHI_j < 1800$ olarsa, orta dərəcədə konsentrasiya (orta səviyyədə diversifikasiya) olunmuş, indeks $HHI_j < 1000$ az konsentrasiya (yüksək səviyyədə diversifikasiya) olunmuş hesab edilir.

Sənaye məhsulları istehsalında konsentrasiyanın qiymətləndirilməsi üçün HHI -nin hesablanması göstərir ki, son 20 ildə HHI davamlı olaraq (1996-cı il istisna olmaqla) orta konsentrasiya həddindən çox yüksək olub.

Qrafik 2. Azərbaycanda sənaye məhsulları istehsalının konsentrasiyası (diversifikasiyası)

Hətta 2008-2009-cu illərdə HHI -nin qiyməti 6000 həddinə yaxınlaşıb. Sənaye məhsulları istehsalının konsentrasiyasının belə güclü olması və diversifikasiya dərəcəsinin zəifliyi sənaye məhsullarının ixrac diversifikasiyasının da zəif olmasına səbəb olub. Başqa sözlə, zəif diversifikasiyalı sənaye istehsalı yüksək diversifikasiyalı sənaye məhsulları ixracını təmin edə bilməz.

Beləliklə, hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanın ixracının diversifikasiya dərəcəsi çox zəif, sənaye məhsullarının istehsalının konsentrasiya dərəcəsi xeyli güclüdür.

Daha sonra isə, həm coğrafi yerləşmə, həm də ticarət əlaqələri baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün regional bazarların (Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, İran İslam Respublikası, Moldova, Belarusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və Ermənistan) tam təhlil edilməsi əsasında həm tələbat, həm də ixrac potensialı nəzərə alınmaqla regional dəyər zəncirində üstünlüyə malik məhsullar müəyyən edilmişdir. Regional bazarların təhlili, region bazarların daha yüksək tələbatı olan bazarların prioritet kimi seçilməsi, ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə aşkar müqayisəli üstün məhsulların müəyyən edilməsi göstərilmişdir.

Hər bir ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi məhsulları üzrə qeyd olunan ölkələr ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Hansı ki, bu Azərbaycan iqtisadiyyatı və qeyd olunan ölkələr üzrə qarşılıqlı təhlili ortaya qoyur.

Cədvəl 1. Azərbaycanın kifayət qədər ixracı olan və lokallaşma əmsalları yüksək məhsullar

HS kodu	Məhsulun adı	Azərbaycanın ixracı olan ölkənin adı (2018)	Lokallaşma əmsalı
440399	Digər emal edilməmiş meşə materialları	Türkiyə	5.49
281122	Silisiyum dioksidi	Rusiya	5.25
847981	Makarlara elektrik məfillərin sarınması üçün maşınlar daxil olmaqla metalların emalı üçün digər maşınlar və mexaniki qurğular	Ukrayna	7.5
870520	Avtoqazıyıcılar	Gürcüstan	19.88
720720	Dəmirədən və ya aşqarlanmamış poladdan yarımfabrikatlar (tərkibində 0,25 kütlə % və ya daha çox karbon olan)	İran	2.00
730429	Neft və qaz buruqlarının qazılması üçün digər nasos-kompressor və qazma boruları	Qazaxıstan	4.84
290122	Propen (propilen)	Belarusiya	2.81
730539	Digər qaynaq olunmuş borular	Türkmənistan	2.75
392043	Vinilxlorid polimerlərindən, tərkibində plastifikatorlar 6 kütlə%-dən az olmayan digər plitələr, təbəqələr, plyonkalar və zolaqlar və ya lentlər	Özbəkistan	15.73
300230	Baytarlıq vaksinləri	Moldova	9.21
271019	Digər qruplara daxil edilməyən neft və bitumlu minerallardan alınmış neft və neft məhsulları	Tacikistan	6.96
730840	Taxtabəndlər, dayaq divarları və ya şaxta bərkidiciləri üçün metal və tikinti ağaclarından avadanlıqlar	Qırğızıstan	10.64

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təhlillər zamanı baxılan region ölkələrində tələbatı olan və eyni

zamanda, həmin ölkəyə Azərbaycanın ixracı olan ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi məhsulları qiymətləndirilərək müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, cədvəldə verilmiş məhsullar təhlil edilmiş məhsullar üzrə ən yüksək ixraca malik olanlardır.

Regional bazarlar təhlil edilərkən hər bir məhsul üzrə daha yüksək tələbat olan bazarın müəyyən edilməsi həmin istiqamətin prioritet kimi seçilməsinə və ixracın dəstəklənməsinə zəmin yaradır.

Ölkələrin ticarətdə aşkar müqayisəli üstünlüklərini (Revealed Comparative Advantage – RCA) müəyyən etmək üçün istifadə edilən ən praktik metodlardan biri Balassa metodudur. Bu metod, 1965-ci ildə B.Balassa tərəfindən təklif edilmişdir.

$$RCA = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{wj} / X_{wt})$$

Burada: X - ixrac, i - tədqiq olunan ölkə, j - əmtəə və ya fəaliyyət sahəsi, t - əmtəə qrupları və ya fəaliyyət sahələri qrupu, w – dünyadır.

Cədvəl 2. Aşkar müqayisəli üstünlüyü yüksək olan ilk 10 məhsul

HS kodu	Məhsulun adı	2017		2018	
		Ölkə	Əmsal	Ölkə	Əmsal
760529	Alüminium ərintilərindən digər məfil	Tacikistan	92,22	Tacikistan	92,15
721913	Eni 600 mm və daha çox korroziyaya davamlı poladdan yastı prokat	Türkiyə	2,70	Türkiyə	9,96
871690	Yedəklərin və yarımyedəklərin, digər özüyəriməyən nəqliyyat vasitələrinin hissələri	Türkiyə	8,42	Türkiyə	9,78
401490	Gigiyena və əczaçılıq məmulatları	Ukrayna	7,71	Ukrayna	9,77
740710	Saflaşdırılmış misdən çubuqlar və profillər	Özbəkistan	20,60	Özbəkistan	9,74
392099	plitələr, təbəqələr, plyonkalar və zolaqlar və ya lentlər	Ukrayna	7,65	İran	9,67
721061	Dəmirdən və ya aşqarlanmamış poladdan, eni 600 mm və ya çox olan yastı prokat	Qazaxıstan	5,28	Türkiyə	9,64
854710	Keramikadan izoləedici armaturlar	Qazaxıstan	8,97	Qazaxıstan	9,60
720925	Yastı prokat	Qazaxıstan	9,88	Qazaxıstan	9,38
271320	Neft bitumu	Belarusiya	4,72	İran	9,22

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldə məhsullar üzrə aşkar müqayisəli üstünlüklərin yüksək olduğu bir qism məhsullar verilmişdir. Dissertasiya işində bütün ağır sənaye və maşınqayırma məhsulları üzrə baxılan regionada ən yüksək

aşkar müqayisəli üstünlüyə malik olan ölkələr müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə də, regional bazarların altı rəqəmli kodlar üzrə 2014-2018-ci illəri əhatə etməklə toplanmış idxal-ixrac məlumatları əsasında lokallaşma əmsalları hesablanmışdır.

Lokallaşma əmsalı bir il ərzində ölkənin müəyyən məhsul üzrə idxalın ölkənin bütün məhsulları üzrə olan idxalına nisbətinin region üzrə həmin məhsulun idxalının region üzrə olan cəmi idxala nisbətinin nisbəti kimi hesablanır.

$$\text{Lokallaşma əmsalı} = (IM_{\text{ölkə}} / TİM_{\text{ölkə}}) / (IM_{\text{region}} / TİM_{\text{region}})$$

Burada, $IM_{\text{ölkə}}$ - il ərzində ölkənin məhsul üzrə idxalının dəyəri;

$TİM_{\text{ölkə}}$ - il ərzində ölkənin bütün məhsulları üzrə olan idxalın dəyəri;

IM_{region} - il ərzində region üzrə həmin məhsulun idxalının dəyəri;

$TİM_{\text{region}}$ - il ərzində region üzrə cəmi idxalın dəyəri.

Lokallaşma əmsalı vahiddən böyükdürsə, bu onu göstərir ki, ölkənin bazarı bu məhsul üzrə tələbatçıdır. Əgər bir neçə ölkə tədqiq olunursa, o zaman ən yüksək əmsalı olan ölkə (bazar) əsas götürülür. Bu isə ən güclü, münbit, tələbatı yüksək, perspektivli bazarın mövcud olmasının göstəricisidir. Lokallaşma əmsalı ümumi anlayışdır. Bu anlayışın konkret olaraq müəyyən edilməsi əsas iki aspektdən yanaşmanı tələb edir. Bunlar tələb və təklif tərəfdən yanaşmalardır.

Cədvəl 3. Lokallaşma əmsalı yüksək olan ilk 10 məhsul üzrə tələbatçı ölkələr

HS kodu	Məhsulun adı	2017		2018	
		Ölkə	Əmsal	Ölkə	Əmsal
300691	Stomik istifadə üçün qurğular kimi uyğunlaşdırılmış qurğular	Qazaxıstan	8.29	Türkmənistan	84.42
870710	8703 mal mövqeyində təsnif edilən nəqliyyat vasitələri üçün kuzovlar	Qazaxıstan	6.61	Türkmənistan	76.47
860900	Bir və ya daha çox nəqliyyat növündə daşınmaq üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş və təchiz olunmuş konteynerlər	Tacikistan	77.2	Tacikistan	72.85
721590	Dəmirdən və ya aşqarlanmamış poladdan digər çubuqlar	0	0	Qırğızıstan	71.25

401211	Minik avtomobilləri üçün bərpa edilmiş şinlər	Moldova	71.19	Moldova	68.74
871491	Rama və haçalar (vilka) və onların hissələri	Qazaxıstan	4.14	Qırğızıstan	66.8
760120	Alüminium ərintiləri	Belarusiya	5.12	Qırğızıstan	60.12
400819	Məsaməli rezindən çubuqlar və formalı profillər	Moldova	36.52	Tacikistan	59.53
681182	Tərkibində asbest olmayan digər təbəqələr, panellər, lövhəciklər və analoji məmulatlar	Tacikistan	33.79	Tacikistan	58.26
760900	Borular və borucuqlar üçün alüminium	Qırğızıstan	15.56	İran	48.06

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, ağır sənaye və maşınqayırma məhsulları üzrə lokallaşma əmsalları əsasında baxılan regionada ən yüksək tələbatçı ölkələr müəyyən olunmuşdur. Yuxarıdakı cədvəldə bu nəticələrin bir qismi verilmişdir (Cədvəl 3).

İkinci fəsildə yerinə yetirilmiş işlər, seçilmiş regional bazarlarda ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi məhsullarının hər biri üzrə ən yüksək tələbatçı və ən yüksək ixrac potensialına malik ölkələrin seçilməsinə əsas verir.

Üçüncü fəsildə qurulmuş modellər və aparılmış qiymətləndirmələr nəticəsində Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə ixrac potensialı olan məhsulların seçilməsi həyata keçirilmiş, seçilmiş məhsullar üzrə ixrac potensialının reallaşdırılması yolları təhlil edilmiş və seçilmiş məhsulların bu məhsullar üzrə rentabellik və investisiya cədvəlləri hesablanaraq ixrac potensialının reallaşdırılmasının digər sahələrə təsirinin qiymətləndirilməsi yerinə yetirilmişdir.

Ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə potensial rəqəbatqabiliyyətliliyin hesablanması, yəni DRC əmsallarının hesablanması aşağıdakı hesablamalar əsasında empirik olaraq yerinə yetirilmişdir.

$$DRC = \frac{YQTM}{DQM - DQTM}$$

Burada:

YQTM– daxili istehsal resurslarının (qeyri-ticari məhsul və xidmətlərin) yerli və ya kölgə qiymətlərilə dəyəri;

DQM – dünya qiymətlərilə ümumi gəlir;

DQTM – satıla bilən istehsal vasitələrinin (ticari məhsulların) dünya qiymətlərilə dəyəridir.

DRC vahiddən kiçik olarsa, bu məhsulun potensial müqayisəli üstünlüyə malik olduğunu göstərir. DRC-in vahiddən kiçik olması o deməkdir ki, kölgə qiymətlərlə yaradılmış əlavə dəyər onun istehsalına sərf edilmiş resursların kölgə qiymətlərlə dəyərindən yüksəkdir.

DRC vahiddən böyük olması isə məhsulun müqayisəli üstünlüyə malik olmadığını göstərir. Başqa sözlə isə, yaradılmış əlavə dəyərin kölgə qiymətlərlə həcmi daxili resursların kölgə dəyərindən kiçikdir ki, bu hal da daxili resurslardan qeyri-səmərəli istifadə edildiyini göstərir.

DRC nəzərdə tutulmuş məhsulun satışından 1 vahid xarici valyuta qazanmaq üçün lazım olan daxili resursun kəmiyyətini göstərir.

Yuxarıda verilən düstur daha ümumidir və məhsullararası balans əlaqələrini nəzərə almır. Onun ən geniş forması hal-hazırda rəqəbatqabiliyyətliliyin hesablanmasıda praktik tətbiq edilən aşağıdakı düsturdur:

$$DRC_i = \left[\sum_{j=k+1}^k A_{ij} * P_j^s \right] \div \left[P_i^w - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^w \right]$$

Burada,

DRC_i – i-ci əmtənin istehsalı zamanı bir vahid xarici valyuta qazanmaq yaxud qənaət etmək üçün lazım olan daxili resurs sərfini nəzərdə tutur;

A_{ij} – i-ci əmtənin vahid miqdarının istehsalı üçün lazım olan j-cu inputun (aralıq istehlakın) miqdarını göstərir;

P_j^s – j-cu qeyri-ticari inputun (aralıq istehlakın) kölgə qiymətidir (yaxud kölgə qiyməti, yaxud alternativ xərci);

P_j^w – j-cu ticari inputun (aralıq istehlakın) dünya qiymətidir (yaxud kölgə qiyməti, yaxud alternativ xərci);

P_i^w – i-ci əmtənin dünya bazarı qiymətidir;

$j=1...k$ - qeyri-ticari inputlardır (aralıq istehlakın elementləridir);

$J=k+1...n$ - ticari inputlardır (aralıq istehlakın elementləridir).

Əldə olunan və sırf ağır sənaye və maşınqayırma sahəsinə aid olan məhsullar üzrə məlumat bazası Dövlət Statistika Komitəsinin

tərtib etdiyi HS kodundan məhsul növlərinin təsnifatı (MNT) kodlarına keçid açarlarına müvafiq olaraq iki və altı rəqəmli MNT (SMST) kodları üzrə təsnifləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, DRC əmsalı sahələrarası balans modeli (SAB) əsasında formalaşdığından məlumat bazasını DRC modelinə daxil etmək üçün MNT kodları daha məqsədəuyğundur. Çünki SAB-da olan metodologiyaya istinad etsək rəqabətqabiliyyətliliyin DRC metodologiyası ilə qiymətləndirməsinin SAB-a söykəndiyini aydın görmək olur.

Rentabellik əmsalı əmtəə vahidinin satışından əldə olunan ümumi mənfəətin maya dəyərinə nisbəti ilə ölçülür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu fəsildə rəqabətqabiliyyətli ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi məhsulları üzrə daxili rentabellik norması, investisiyaların özü-özünü ödəmə müddəti, multiplikator əmsalları hesablanmışdır. Qeyd olunan qiymətləndirmələrin yerinə yetirilməsi nəzəriyyədən məlum konkret üsulların praktiki olaraq yerinə yetirilməsi əsasında həyata keçirilmişdir.

Məlum olduğu kimi seçilmiş sahələrin dəstəklənməsi investisiya qoyuluşları əsasında yerinə yetiriləcəkdir. Bu isə, ilk növbədə pul axınlarının diskontlaşdırılmış dəyərinin hesablanmasına ehtiyac yaradır.

$$PV = \sum_{i=1}^k \frac{PK_i}{(1+r)^k}$$

Burada:

PV- pul axının diskontlaşdırılmış dəyəri;

PK- investisiyanın illəri üzrə xalis pul axını;

r- diskontlaşdırmada istifadə olunan faiz dərəcəsi;

k- investisiyanın həyata keçirildiyi illər (i=1,2,..k).

Bu əsasla seçilmiş məhsulun aid olduğu iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə xalis gətirilmiş dəyər hesablanmışdır.

$$NPV = \sum_{i=1}^k \frac{PK_i}{(1+r)^k} - \dot{I}C$$

Burada: NPV- xalis gətiriliş dəyər; İC- investisiyanın dəyəridir. Daha sonra isə, rentabellik indeksi (Rİ) hesablanmışdır. Rentabellik indeksi bir vahid investisiyaya düşən xalis gətirilmiş gəliri ifadə edir.

$$RI = \sum_{i=1}^k \frac{PK_i}{(1+r)^n} : \dot{IC}$$

Daxili gəlirlilik norması investisiyalardan gələn gəlir və investisiyaların gələcək dəyərini bərabərləşdirən faiz dərəcəsidir. Bu əmsalın Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi diskont dərəcəsindən yüksək olması daha məqsədəuyğundur.

$$\dot{IRR} = r_1 + \frac{F(r_1)}{F(r_2) - F(r_1)} * (r_2 - r_1)$$

Burada: $\dot{IRR}$ - daxili gəlirlilik norması; $F(r_{1,2})$ - indiki dəyərin diskont dərəcəsindən asılı olaraq dəyişmə funksiyasının investisiyanın dəyərinə yaxın olan iki qonşu nöqtədəki qiymətləridir. Nyuton iterasiyası və ya adi iterasiya ilə tapıla bilər.

Aparılmış hesablamalar nəticədə investisiyanın öz-özünü ödəmə müddətini (PP) müəyyən etməyə imkan verir. Bu, qoyulmuş investisiyaların əldə olunan mənfəət əsasında öz-özünü ödəməsi müddətidir.

$$PP = \frac{\sum_{i=1}^k PK_i/k}{\dot{IC}} \text{ və ya } \frac{\sum_{i=1}^k PV_i/k}{\dot{IC}}$$

Əlavə olaraq investisiyanın səmərəlilik əmsalını (ARR) da müəyyən etmək mümkündür.

$$ARR = \frac{\sum_{i=1}^k PN_i/k}{\frac{1}{2}(\dot{IC} + RV)}$$

Burada: PN – mənfəət; RV- əsas fondların qalıq dəyəridir;

Ağır maşınqayırma və kimya sənayesi üzrə regional bazarların tələbi olan və rəqabətqabiliyyətli olan 115 məhsul seçilmişdir. Bu məhsullar üzrə rentabellik və investisiya cədvəlləri hesablanması əsas vermişdir ki, ümumi siyahıdan qısa zaman ərzində istehsal edilə biləcək və rentabelliği yüksək olan 21 məhsul müəyyən edilsin.

Cədvəl 4. Ümumi siyahıdan seçilmiş məhsullar

Məhsul kodu	Məhsul adı	DRC əmsali	Daxili rentabellik norması (%)	İnvestisiyanın öz-özünü ödəmə müddəti, il	Multiplikator əmsali
3917	Etilen polimerlərindən və cod propilen polimerlərindən borular	0.40	27.37	1.2	2.6
3920999000	Plastmassadan hazırlanan plitələr, təbəqələr, plyonkalar və zolaqlar və ya lentlər	0.40	27.37	1.2	2.6
3921120000	Vinilxlorid polimerlərindən plitələr, təbəqələr, plyonkalar, zolaqlar və ya lentlər	0.40	27.37	1.2	2.6
3923210000	Etilen polimerlərindən torbalar və çantalar	0.40	27.37	1.2	2.6
392350	Plastmassadan tıxaclar, qapaqlar, qalpaqlar	0.40	27.37	1.2	2.6
3926100000	Plastik kütlədən dəftərxana və ya məktəb ləvazimatı	0.40	27.37	1.2	2.6
4010	Belting	0.40	27.37	1.2	2.6
4011	Nəqliyyat vasitələri üçün “yolka” və ya analoji şəkilli protektorlar və təzə pnevmatik rezin şinlər	0.40	27.37	1.2	2.6
7303001000	Tökmə çuqundan təzyiq altında işləyən sistemlərdə istifadə olunan borular	0.10	31.97	1.5	2.2
7216690000	Dəmirdən və ya aşqarlanmamış poladdan fasonlu və xüsusi profilli küncüklər	0.12	31.97	1.5	2
721720	Dəmirdən və ya aşqarlanmamış poladdan sinklənmiş məftillər	0.12	31.97	1.5	2
7304110000	Neft və ya qaz kəmərləri üçün poladdan korroziyadavamlı borular	0.23	31.97	1.5	2.3
7306290000	Qara metallardan neft və ya qaz buruqlarının qazılması üçün nasos-kompressor və keysinq boruları	0.23	31.97	1.5	2.3

7307	Korroziyadavamlı poladdan flanslar və fittinglər	0.23	31.97	1.5	2.3
7411290000	Mis borular və borucuqlar	0.23	31.97	1.5	1.9
7610901000	Alüminium metal konstruksiyalar	0.23	31.97	1.5	1.9
6910900000	Keramikadan çanaqlar, əlüzuyunlar, çanaq konsolları, vannalar	0.30	31.97	1.5	1.8
7216311000	Şvellerlər	0.19	32.06	1.5	1.8
7228800000	Qazma işləri üçün içiboş çubuqlar	0.19	32.06	1.5	1.8
7302400000	Qara metallardan birləşdirici bəndlər və dayaq altlıqlar	0.19	32.06	1.5	1.8
8402120000	Su borusu qazanları	0.22	38.76	1.8	2.1

Eyni zamanda, ekspert müzakirələri və ölkənin spesifik xüsusiyyətləri əsasında bu seçilmiş məhsullardan daha prioritet olan konkret məhsulların siyahısı müəyyən edilmişdir.

Belə ki, seçilmiş məhsullar üzrə onların aid olduğu iqtisadi fəaliyyət növünün multiplikator əmsalları hesablanmışdır. Bu multiplikator əmsalları həmin iqtisadi fəaliyyət növünün inkişafının, məsələn həmin sahəyə investisiya qoyuluşlarının həm həmin sahənin özündə, həm də digər sahələrdə hansı təsirlər yaradacağını xətti olaraq müəyyən edən əmsaldır. Seçilmiş məhsullar üzrə sahələrarası balans modeli əsasında hesablanmış multiplikator əmsalları onu göstərir ki, verilmiş sahələr üzrə multiplikativ effektlər mövcuddur.

Qeyd olunan məhsulların istehsalının təşviqi iqtisadi münasibətlər və qeyd olunan multiplikator əmsalları əsasında ümumilikdə iqtisadiyyata müsbət təsirlər edəcəkdir. Yəni, son məhsulda baş verən dəyişikliklər adekvat olaraq investisiyanın səmərəlilik göstəricilərini də dəyişir.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri və təkliflər

Dissertasiya işində apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Azərbaycanda qeyri-neft ixracının əhatəliliyi üzrə məhdudluğun aradan qaldırılması vacibdir. Belə ki, qeyri-neft ixracının 70%-dən çoxu Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İsveçrə və İtaliyanın payına düşür ki, bu da beynəlxalq bazarlara çıxışda potensialın artırılmasını tələb edir. Bu problemin həlli istiqamətində regional ölkələri üçün yeni bazarların müəyyən edilməsi məqsədilə ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə ixrac potensialı qiymətləndirilmiş, bu potensialın reallaşması üçün innovativ sənaye məhsullarının xarici bazarlara çıxışının təşkili və texnoloji əsaslı sahəvi marketing xidmətlərinin mütəmadi aparılması üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.
2. Qeyri-neft müəssisələrin ixracında istehsalın təşkilinin texnoloji səviyyəsində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Belə ki, qeyri-neft ixracının təxminən yarıya qədəri aşağı texnoloji qrupa aid məhsullardan ibarətdir və bu yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafı üçün problem olaraq görünür. Odur ki, sənaye məhsulu ixracında rəqabətin artırılması istiqamətində istehsal prosesinin təşkilində innovasiya və investisiyaların təşviq edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə, ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üçün rəqabət üstünlüyünə malik ixrac məhsullarının istehsalı üçün investisiya cədvəlləri və rentabellik əmsalları hesablanmışdır. Bununla qeyri-neft sənayesində yüksək texnologiyaların tətbiqi üçün lizinq fəaliyyətinin təşkili, vençur və innovasiya fondlarının formalaşması, bankların real sektorda aktiv fəaliyyəti üçün tədbirlərin görülməsi və genişləndirilməsi, həmçinin texnoloji avadanlıqların transferində maliyyə institutlarının iştirakının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif edilmişdir.
3. Regional bazarların tələbləri nəzərə alınmaqla ölkədə rəqabətqabiliyyətli istehsalın təşkili və onun iqtisadiyyata təsirlərinin qiymətləndirilməsi modelləri qurulmuşdur ki, bu Azərbaycanda regional bazarların ehtiyacı olan konkret rəqabətqabiliyyətli məhsulların müəyyən edilməsinə və ölkə

iqtisadiyyatına təsirlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Qurulmuş modellər və aparılmış qiymətləndirmələr nəticəsində ağır maşınqayırma və kimya sənayesi üzrə regional bazarların tələbi olan və rəqabətqabiliyyətli olan 115 məhsul seçilmişdir. Həmçinin ümumi siyahıdan qısa zaman ərzində istehsal edilə biləcək və rentabelliyi yüksək olan 21 məhsul seçilmişdir və seçilmiş bu məhsullar üzrə multiplikator əmsalları hesablanmışdır ki, bu əsasda da ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə multiplikator əmsalları daha yüksək alınmışdır.

4. Azərbaycanda ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üçün ixrac potensialının qiymətləndirilməsi və reallaşdırılması, tərəfdaş ölkələr üzrə regional bazarın təhlili, müqayisəli üstünlük əsasında üstün məhsulların seçilməsi, istehsalının təşkili və iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi üzrə metodoloji yanaşma verilmişdir. Təklif edilən yanaşma eyni müvəffəqiyyətlə ümumən ölkəmizin qeyri-neft məhsullarının ixrac potensialının artırılması və rellaşmasına, eləcə də müxtəlif ölkələr üzrə eyni məqsədlə istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Orucova, M.S. Sənaye sektorunun global iqtisadi inkişafda rolunun qiymətləndirilməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər,- 2016, № 3,- 104-109s.
2. Orucova, M.S. Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin ixrac potensialının qiymətləndirilməsi // -Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər,- 2016, № 6,- 187-192s.
3. Orucova, M.S. Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialının qiymətləndirilməsi üçün kompozit indeks // -Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər,- 2017, № 5,- 288-293 s.
4. Orucova, M.S. Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyət və xarici ticarətin dinamikası// Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat

- Universiteti Tikintinin iqtisadiyyatı və münücmənt Elmi-praktik jurnal № 5 Bakı 2018,- 42-47 s
5. Orucova, M.S. İxrac potensialı və Azərbaycanda sənaye malları istehsalının konsentrasiyası// Bakı: Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Elmi praktik jurnal, 2019, № 3,- 76-82 s.
 6. M. S. Orucova, A.S Süleymanov, R.Musayev, R.İmanov. Azərbaycan iqtisadiyyatında ağır maşınqayırma və kimya sənayesi məhsulları üzrə rəqabətqabiliyyətliyin qiymətləndirilməsi // - Bakı: İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun Elmi Əsərlər toplusu 2019-cu il.19-cu buraxılış,- 135-142s.
 7. Orucova, M.S. İxrac potensialının formalaşdırılmasının metodoloji əsasları / “Azərbaycanın qeyr-neft sektorunda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2016. - 320-322s.
 8. Orucova, M.S. Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialı və onun inkişaf perspektivləri AMEA. “Strateji iqtisadi islahatlar, qabaqlayıcı vergi siyasəti” mövzusunda // Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. -Bakı: 2017,- 417-418s.
 9. Orucova, M.S. Azərbaycanda davamlı inkişafın və makroiqtisadi tarazlığın əlaqəsi “Metallurgiya və materialşünaslığın problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-texniki konfransın materialları. Bakı: 2017 28-30 noyabr səh.448-452
 10. Orucova, M.S. İxrac əməliyyatlarının genişlənməsinin iqtisadi inkişafda rolu // Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2018,- 233-236 s.
 11. Orucova, M.S. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində elmi-texniki tərəqqinin rolu// Bakı: Memarlıq və İnşaat Universiteti Respublika elmi-praktiki konfrans materialları,- 2018,- 127-129 s.
 12. Orucova, M.S. İxrac potensialına təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi // - BAKI: “Azərbaycanın nəqliyyatı nailiyyəti problemlər və perspektivlər” mövzusunda Respublika Elmi konfransın materialları,-2019.- 223-225s.

13. Orucova, M.S. Sənaye müəssisələrinin ixrac potensialının artırılmasının elmi və metodoloji əsasları // Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri Respublika Elmi konfransın materialları 25-26 aprel 2019,- 179-181 s.
14. Orucova, M.S. İxrac potensialı və onun kəmiyyətə qiymətləndirilməsi // Bakı: “Telekommunikasiyada innovativ texnologiyalar” mövzusunda beynəlxalq elmi-texniki konfransın materialları 4-6 dekabr 2019,- 316-318 s.
15. Оруджова, М.С. Экспертный потенциал экономики Азербайджана и перспективы его развития / Р.К.Искендеров, М. Гюльалиев // Москва: Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. Научный журнал, - 2017, №12, ч.14,- с.1690-1705
16. Analysis of Foreign Trade Impact on Economic Growth and Some Socioeconomic Indicators: Case of Azerbaijan / M.G. Gulaliyev, Sh.V. Bayramov, M.S. Orujova, [et al.] // Wseas transactions on business and economics, - Volume 18, 2021. – p. 276-283.
17. Süleymanov, A.S., Mehdiyev, M.M., Musayev, R.R., Orucova, M.S., Huseynov, V.Q. Analysis of regional markets for heavy industry and machine building products (in the example of Azerbaijan) // Science Technologies Innovations No. 1(17) 2021 pp.17-33.
18. Оруджева, М.С. Факторы роста экспортного потенциала Азербайджана // Москва: Евразийское научное объединение Эффективные исследования современности, - 2019. №10(56)4,- 323-327с.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2021-ci il tarixində saat 15⁰⁰ –da nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.38 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid Prospekti 25

Dissertasiya işi ilə AzTU-nun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Texniki Universitetinin www.aztu.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.05.2021
Kağızın formatı: A5
Həcm: 38000
Tiraj: 100